

## معرفی‌های اجمالی

در باره چند کتاب جدید قرآنی

۱. جلد پنجم و آخر دایرة المعارف قرآن (لایدن، ۲۰۰۵)

*Encyclopadia of the Qur'an, edited by Jane Dammen McAuliffe, Vol.5: Si-Z, Leiden: E. J. Brill, 2005. xxiii+ 576pp. ISBN: 9004123563.*

دایرة المعارف قرآن، ویراسته جین دامن مک اولیف، جلد پنجم، لایدن، انتشارات بریل، ۲۰۰۵، xxiii+ ۵۷۶ ص، شابک: ۹۰۰۴۱۲۳۵۶۳. این اثر در آخرین روزهای سال میلادی ۲۰۰۵ منتشر شد و حاوی ۱۲۵ مقاله باقی مانده (از Si تا Z) از دایرة المعارف است که در ۵۷۶ صفحه انتشار یافته است.

نخستین جلد دایرة المعارف قرآن در سال ۲۰۰۱ و پس از آن به ترتیب هر سال مجلدات بعدی تا پایان سال ۲۰۰۵ میلادی در حجمی قریب به ۲۸۰۰ صفحه انتشار یافت. ظاهرآ چنان که مسئولان انتشارات بریل در لایدن (هلند) وعده داده اند. قرار است نمایه‌ای مشروح از تمامی مطالب این پنج جلد در سال میلادی ۲۰۰۶ انتشار یابد. سر ویراستار این اثر خانم جین دامن مک اولیف، استاد مطالعات اسلامی در دانشگاه جرج واشینگتن (آمریکا) است که چهار تن از قرآن پژوهان معروف جهان (به عنوان شورای علمی) و هفت تن دیگر (در نقش مشاوران اصلی)، وی را کمک کرده اند.

در این اثر که نخستین دانشنامه کامل قرآن به زبان انگلیسی به شمار می‌آید، بیش از دویست تن از محققان مختلف اسلام شناسی (از جمله برخی از اساتید مسلمان از کشورهای اسلامی) نزدیک به هفتصد مقاله کوتاه و بلند در حوزه‌های مختلف مرتبط با قرآن

تألیف کرده اند. نکته اصلی در این میان آن است که تقریباً تمام این مقالات برای خواننده غربی و آشنا با ادبیات قرآن پژوهی در غرب نوشته شده است. بنابراین برخی از مقالات آن که گزارشی کوتاه از پاره‌ای از اعلام یا مفاهیم قرآنی را به دست می‌دهند، برای ما مسلمانان، به جز ارائه شیوه صحیح مقاله نویسی در دایرة المعارف، اطلاع مفیدی در بر ندارد.

از مهم ترین مقالات درج شده در جلد پنجم این دایرة المعارف، می‌توان به عناوین زیر اشاره کرد:

«قرآن و سیره نبوی»، نوشته ویم ریون (Wim Raven)، ص ۲۹-۵۱؛

«قرآن و تصوف»، نوشته الگزندر نیش (Alexander Knish)، ص ۱۳۷-۱۵۹؛

«نقد متنی قرآن»، نوشته جیمز بلمی (James Bellamy)، ص ۲۳۷-۲۵۲؛

«قرآن و دانش کلام»، نوشته تیلمان ناگل (Tilman Nagel)، ص ۲۵۶-۲۷۵؛

«ابزارهای مطالعه علمی قرآن» نوشته آندرو ریپین (Andrew Rippin)، ص ۲۹۴-۳۰۰؛

«تورات از منظر قرآن»، نوشته گمیلا آدنگ (Camilla Adang)، ص ۳۰۰-۳۱۱؛

«ترجمه قرآن»، نوشته هارتموت بویتسین (Hartmut Bobzin)، ص ۳۴۰-۳۵۸؛

«وحدت و یکپارچگی قرآن»، نوشته مستنصر میر (Mustansir Mir)، ص ۴۰۵-۴۰۶؛

«حجاب در قرآن»، نوشته منی صدیقی (Mona Siddiqui)، ص ۴۱۲-۴۱۶؛

«امر به معروف و نهی از منکر در قرآن» نوشته مایکل کوک (Michael Cook)، ص ۴۳۶-۴۴۳؛

«آیه و آیات قرآن»، نوشته آنگلیکا نیورث (Neuwirth Angelika)، ص ۴۱۹-۴۲۹.

مروری بر سایت های برخی از قرآن پژوهان غربی، تا اندازه ای دریافتیم که چه مدخل هایی را چه کسانی تألیف کرده اند. فی المثل آندرو رپین (Andrew Rippin)، استاد اسلام شناسی و مطالعات قرآنی در دانشگاه ویکتوریا (کانادا)، مقالات «حرام»، «حلال»، «سواس» و «قرآن در سیبرنتیک» را نوشته است. همچنین مقالات «تابوت»، «اسباط»، «اسرائیلیات»، «ذوالقرنین»، «جالوت»، «تبع»، «یاجوج»، «مأجوج» و بیشتر اعلام و انبیاى توراتی چون آدم، ایوب، داود، هارون، ابراهیم، ادریس، لوط، موسی، یوسف و یونس را آقای برانون ولر (Brannon Wheeler) نوشته است که پیش از این، دو کتاب و چندین مقاله درباره پیامبران در قرآن تألیف کرده بود.

کتاب در قالب دایرة المعارفی کاملاً دقیق و فنی طراحی شده است. هر مدخل یا اصطلاح تخصصی در جای خود به طور کامل تعریف شده و از سایر بخش ها استقلال یافته است. با این همه، نظام ارجاع متقاطع یا درونی متنی (self-reference) بر تمام مدخل های کتاب حاکم است. در انتهای کتاب نیز، کتاب شناسی گزیده ای از مهم ترین کتاب ها و مقالات در حوزه مطالعات قرآنی، همراه با نمایه ای تفصیلی از اعلام، اماکن و موضوعات کتاب افزوده شده است.

### ۳. دایرة المعارف مطالعات قرآنی (دهلی، ۲۰۰۶)

*Encyclopaedia of Quranic studies, edited by Maulana Mohammad Razi Khan Affridi and Mohammad Ilyas Navaid, New Delhi: Anmol Publications, 2006, 26 vols., 10758p. ISBN: 81\_261\_2771\_6.*

دایرة المعارف مطالعات قرآنی، ویراسته محمد رضی خان افریدی و محمد الیاس نواید، دهلی نو، انتشارات آنمل، ۲۰۰۶، ۲۶ جلد، ۱۰۷۵۸ ص، شابک: ۸۱-۱۶۱-۲۷۷۱-۶.

این اثر در ۲۶ جلد در ماه های آغازین سال ۲۰۰۶ میلادی از سوی انتشارات آنمل در هندوستان به بازار آمده است. ناشر یاد شده در سال ۲۰۰۰ میلادی دایرة المعارف دیگری با عنوان دایرة المعارف فرهنگ اسلامی در بیست جلد انتشار داده بود. جلد دوم آن اثر ویژه «مطالعات قرآنی» با ویرایش محمد ظاهر بود، با این مشخصات:

*Encyclopaedic Survey of Islamic Culture, edited by Mohamad Taher. Vol. II, Studies in Qur'an, Delhi: Anmol publications, 1997. [previously published articles, revised and edited]*

گفتنی است که در واقع محمد ظاهر در این کتاب مجموعه

### ۲. دایرة المعارف یک جلدی قرآن (الیور لیمن، ۲۰۰۵)

*The Qur'an: An Encyclopedia, edited by Oliver Leaman, London: Routledge, 2005. 771pp. ISBN: 0415326397.*

دایرة المعارف قرآن، ویراسته الیور لیمن، لندن، انتشارات راتلج، ۲۰۰۵، ۷۷۱ ص، شابک: ۰۴۱۵۳۲۶۳۹۷.

الیور لیمن، متولد ۱۹۵۰، استاد مطالعات فلسفی در دانشگاه کنتاکی آمریکا و متخصص در فلسفه اسلامی و فلسفه یهودی قرون میانه است. آثار وی در زمینه فلسفه اسلامی و فلسفه یهودی به بسیاری از زبان های جهان از جمله به فارسی ترجمه شده است. شناخته شده ترین اثر او در ایران تاریخ فلسفه اسلامی (۲ جلد، لندن، انتشارات راتلج، ۱۹۹۶ / افست تهران، مؤسسه فرهنگی آرایه، ۱۳۷۵ ش) است که وی همراه با سید حسین نصر سر ویراستار آن بوده است. الیور لیمن دو بار در سال های اخیر به دعوت «بنیاد حکمت صدر» در کنفرانس های فلسفه اسلامی و ملاصدرا در تهران شرکت کرده است.

با شهرت فراوان وی در حوزه فلسفه یهودی و اسلامی، کمتر کسی انتظار سرویراستاری کتابی در حوزه قرآن پژوهشی از وی داشت. با این همه، قریب پنج سال پیش انتشارات راتلج خبر از برنامه ریزی برای تدوین و انتشار دایرة المعارفی یک جلدی درباره قرآن به سر ویراستاری الیور لیمن داد و سرانجام این کتاب در ماه های پایانی سال ۲۰۰۵ میلادی در ۷۷۱ صفحه به بازار آمد.

بنا به طبیعت این گونه آثار، مخاطب اولیه این کتاب خوانندگان انگلیسی زبان غربی اند. اما مهم ترین تفاوت این اثر با دایرة المعارف قرآن پیشین، در آن است که دایرة المعارف قرآن لیمن برای مخاطبان عام غربی نوشته شده است، اعم از آنکه حوزه مورد علاقه شان اسلام شناسی باشد یا جامعه شناسی یا هنر و مانند آن؛ اما دایرة المعارف قرآن مک اولیف تخصصی تر است و بیشتر به کار محققان اسلام شناس یا دین پژوه می آید. چنان که در توضیحات ناشر در پشت جلد کتاب آمده است. کار لیمن حتی به درد آن دسته از افرادی می خورد که بدون معلومات قبلی در باب اسلام و قرآن، می خواهند درباره قرآن، علوم، اصطلاحات، تاریخ، ادبیات و معارف آن چیزی بدانند. اما در این میان برخی مقالات بلند آن برای محققان و اهل فن نیز سودمند است.

چهل و سه تن از محققان غربی و مسلمان در تألیف مقالات این دایرة المعارف مشارکت داشته اند. از آنجا که هنوز نسخه کتاب به دستم نرسیده است، درباره مدخل ها و ویژگی های جزئی مقالات آن چیزی نمی توانم بگویم. با این همه، با

مقالاتی را به چاپ رسانده که قبلاً در دیگر مجلات و کتب انتشار یافته بود. دایرة المعارف مطالعات قرآنی نیز وضعیتی مشابه دارد. اطلاق نام دایرة المعارف بر این اثر مسامحه است؛ زیرا شکل تدوین و تنسيق مطالب در قرآن-برخلاف تمام دایرةالمعارف‌های شناخته شده در دنیا- بر اساس مدخل‌هایی معین و به ترتیب الفبایی نیست؛ بلکه در هر جلد مجموعه‌ای از مقالات غالباً با موضوع واحد گنجانده شده است. هر جلد حاوی یک مقدمه، پانزده تاسی مقاله، کتاب‌شناسی، فهرست منابع و یک نمایه پایانی است.

فهرستی گزیده از مجلدات ۲۶ گانه دایرة المعارف مطالعات قرآنی به قرار زیر است:

جلد ۱: اصول اساسی در قرآن: پیشگفتار؛ کتاب الهی؛ نقش تاریخی قرآن؛ تدوین قرآن؛ سبک قرآن؛ عقل و منطق؛ مکارم اخلاق؛ نهادهای اسلامی؛ مبادی ایمان؛ نماز؛ روزه (بقره، ۱۸۳)؛ حج (بقره، ۱۹۷)؛ جهاد؛ نهادهای عربی؛ نهاد حکومت؛ نهاد آموزش؛ نهادهای اقتصادی؛ مسائل خطیر.

جلد ۲: تاریخ در قرآن: پیشگفتار؛ پیامبران قرآن؛ تأیید و تصدیق انبیا در قرآن؛ تاریخ قرآن کریم؛ تفاسیر قرآن؛ آدم ابوالبشر؛ نوح؛ صاحب السفینة؛ هود و صالح؛ ابراهیم؛ لوط؛ اسحاق و یعقوب؛ یوسف؛ شعیب؛ یونس؛ ایوب؛ موسی؛ یوشع؛ الیاس و حزقیل؛ سموئیل؛ داوود؛ سلیمان؛ عزیر؛ زکریا؛ یحیی؛ عیسی؛ خضر؛ ذوالکفل؛ خاتم النبیین؛ بعثت و نبی به نبوت؛ بزرگ‌ترین موعظه گر؛ رهبر ایده‌آل؛ تاریخ در قرآن؛ دیگر صالحان، نخستین جنگ‌ها؛ رسالت حق.

جلد ۳: ایدئولوژی اسلامی از منظر قرآن: پیشگفتار؛ اصول؛ منابع اصلی؛ رسالتی برای بشریت؛ اخلاق در قرآن؛ روایات؛ وجوه کارکردی؛ عدم تبعیض؛ اندیشه‌های صوفیانه؛ درک و دریافت آسمانی؛ تبلیغ ایمان؛ تأثیرات بر حکومت و جامعه؛ مفهوم نظام سیاسی؛ رد سلطنت موروثی؛ ابعاد اقتصادی؛ مسلمان مطلوب؛ ایده‌آل‌ها؛ زندگی نمونه.

جلد ۴: بصیرت‌های قرآنی: پیشگفتار؛ پیام و حیانی؛ رسالت الهی؛ قرآن، کتاب منزل؛ ترجمه قرآن؛ یادگیری قرآن؛ یادگیری در قرآن؛ دین و حیانی؛ زبان قرآن؛ قلمرو قرآن؛ تحلیلی از یک عبارت؛ اهداف و غایات قرآن؛ آخرین دین؛ قادر مطلق متعال؛ پیامبر اکرم؛ فرمان‌های مختلف؛ احسن مخلوقات؛ دنیای وجود آدمی؛ دنیای دیگر؛ اقوام و فرهنگ‌های مختلف؛ مسلمانان و غیر مسلمانان؛ حکومت در قرآن؛ عدالت و حقوق قرآنی؛ دین و ایمان ناشناخته.

جلد ۵: حکمت قرآنی: پیشگفتار؛ نزول قرآن؛ نام‌های قرآن؛ ترتیب قرآن؛ حفظ و تدوین قرآن؛ نقل از قرآن؛ هنر قرائت قرآن؛ قرآن؛ معجزه‌ای ادبی؛ زیبایی قرآن کریم؛ مفهوم خدا؛ هدایت الهی؛ حکمت و قرآن؛ ریشه‌های حکمت؛ تعلیم حکمت؛ اهمیت حکمت؛ افکار مذهبی؛ زندگی به شیوه اسلامی؛ اسلام به مثابه سیستم؛ اصول بنیادین اسلام؛ فرامین قادر مطلق؛ بشریت؛ تأیید روشن؛ اهداف عالی؛ علم و دین؛ علل انحطاط.

جلد ۶: فرامین قرآن: پیشگفتار؛ قادر مطلق و قرآن؛ مفهوم خدا؛ قادر مطلق متعال؛ خالق اعظم؛ کتاب الهی؛ دیدگاه‌های قرآنی؛ انقلاب هماهنگ و یکپارچه؛ دعوت قرآنی؛ رسالت الهی؛ فرشتگان؛ شفقت و مهر در مقام الهی؛ شفقت و مهربانی در جایگاه انسانی؛ آفرینش حیات؛ رستاخیز انسان؛ نفس و انسان؛ طبیعت آدمی؛ جامعه در قرآن؛ اقتصاد در قرآن.

جلد ۷: عقل و اجماع در قرآن: پیشگفتار؛ مفهوم و ماهیت عقل؛ ادراکات عقل؛ شرح و تبیین؛ استدلال و منطق؛ فقه ارزش محور؛ قواعد ترجیح؛ نظریه نسخ؛ مفهوم و ماهیت اجماع؛ مزایای علمی؛ مفهوم و ابعاد اجتهاد؛ فقه اسلامی و عقل و استدلال؛ فقه اسلامی؛ مزایای قانونگذار؛ قانونگذاری؛ موضوع رشد و بلوغ؛ اهمیت بیان؛ دورنمای جدید؛ مفهوم جهاد؛ اهداف فقهی و حقوقی؛ شیوه عمل؛ منابع فقه اسلامی.

جلد ۸: قرآن و عادات و رسوم: پیشگفتار؛ دیدگاه قرآن در باب ازدواج؛ اهمیت ازدواج؛ جایگاه زن؛ ازدواج از منظر شریعت؛ وجوه مختلف ازدواج؛ وظایف زن و شوهر؛ شرک ذاتی؛ آداب و رسوم تولد؛ رفتار با فرزندان؛ توزیع مال؛ حقوق موروثی؛ قوانین ارث؛ حجاب؛ ازدواج در سنت؛ عدم تبعیض.

جلد ۹: حلال و حرام در قرآن: پیشگفتار؛ حلال و حرام؛ نعمات خداوند؛ اقدامات لازم برای جامعه؛ روال عادی زندگی؛ قوانین زندگی خصوصی؛ اهمیت ثروت؛ موارد ممنوع و محرّم؛ مال؛ تحصیل مال؛ قوانین جهانی؛ تغییرات تعهدات زناشویی؛ تطبیق شریعت (حقوق) در مصر.

جلد ۱۰: تأثیر قرآن بر علوم: مقدمه؛ پیشگفتار؛ سنت علمی؛ عقل علمی؛ دیدگاه قرآن در باب علم؛ کیهان از منظر قرآن؛ دیدگاه قرآن در باب خلقت؛ آفرینش عالم؛ عقده قرآن؛ اضمحلال گرانشی از منظر قرآن؛ ستارگان و سیارات در قرآن؛ زندگی در فضا؛ حیات در قرآن؛ جریان‌های علم.

جلد ۱۱: روح قرآن: پیشگفتار؛ ایمان قاطع به خداوند؛ اعتقادات؛ مبانی اعتقاد؛ ایمان اصیل؛ معنای کتاب مقدس؛ مراحل تفکر؛ وجوه اخلاقی؛ حقیقت و اخلاق؛ اعمال نیک؛

قلب انسان؛ خالق و انسان؛ موضوعاتی در قرآن کریم؛ تبیین ها و توجیه ها؛ ختم نبوت؛ گوهرهای درخشان؛ مفهوم حقوق؛ کتاب‌هایی در باب قرآن؛ زن و قرآن؛ بی‌نظمی اجتماعی؛ مسلمان واقعی کیست؛ دیدگاه غیر مسلمانان؛ آثار غیر مسلمانان.

جلد ۱۲: مبادی ایمان در قرآن؛ پیشگفتار؛ مفهوم قرآن؛ ذات ایمان؛ زمینه تاریخی؛ اعتقادات بنیادی؛ مبادی ایمان؛ کتاب الهی؛ ایدئولوژی ایمان؛ آیات قرآن؛ مفهوم خدا؛ پیامبر اکرم؛ ارزش‌های قرآنی؛ حقیقت و واقعیت؛ الله اکبر؛ امر کُن؛ الشمس؛ اعمال بنیادی.

جلد ۱۳: قرآن، نظام‌نامه کامل؛ پیشگفتار؛ تفوق قرآن؛ دین قرآنی؛ آموزه‌های قرآنی؛ ایمان به قادر مطلق؛ آخرین اندیشه‌ها؛ پایه‌های ایمان؛ مُدل مقدس؛ مفهوم جامعه در قرآن؛ اعیاد اسلامی؛ حقوق بشر در اسلام؛ عدالت در قرآن؛ اقتصاد در قرآن؛ علوم طبیعی در قرآن؛ خلق احسن؛ اکولوژی در قرآن؛ امور جنسی و تعدد ازدواج.

جلد ۱۴: فلسفه اسلامی و قرآن؛ پیشگفتار؛ فلسفه قرآنی؛ زمینه فلسفی؛ ایدئولوژی قرآنی؛ عقل قرآنی؛ گنجینه علم؛ مبنای فلسفی؛ ابعاد مختلف؛ مبنای علم؛ تصورات بنیادین؛ ایمان؛ ایده آل مقدس.

جلد ۱۵: قرآن و عهدین؛ پیشگفتار؛ تحول تاریخی و قرآن؛ سنت‌های عهدین؛ مقایسه؛ آموزه قرآن.

جلد ۱۶: جامعه در قرآن؛ پیشگفتار؛ دیدگاه قرآن؛ والدین از منظر قرآن؛ فرزندان از منظر قرآن؛ اقارب و ارحام در قرآن؛ جامعه ایده‌آل؛ زندگی ایده‌آل؛ سرمشق‌های اجتماعی؛ شیوه زندگی؛ زندگی روزمره؛ رفتار اجتماعی؛ وظایف مردم در جامعه.

جلد ۱۷: حیات خانواده در قرآن؛ پیشگفتار؛ خانواده و ازدواج؛ طلاق در اسلام؛ جایگاه والدین؛ جایگاه زن؛ وظایف زن؛ موقعیت فرزندان؛ سرپرستی فرزندان؛ رسوم اجتماعی؛ وظایف و تعهدات اخلاقی.

جلد ۱۸: اخلاق در قرآن؛ پیشگفتار؛ اخلاقیات اسلامی؛ دیدگاه قرآنی؛ برداشت‌ها و تعبیر در قرآن؛ دریافت‌های اخلاقی؛ ارزش‌های اخلاقی؛ سلوک اخلاقی؛ فلسفه اخلاق؛ مبنای اخلاقیات؛ رشد اخلاقی؛ سلوک عمیق؛ برادری در ایمان؛ ابعاد علمی؛ ارزش‌های ایده‌آل اجتماعی.

جلد ۱۹: حکومت در قرآن؛ پیشگفتار؛ دیدگاه قرآنی، قرآن و حدیث؛ مسائل اساسی؛ مفاهیم و تعبیر؛ زمینه تاریخی؛ رشد تدریجی؛ حاکم مطلق خداست؛ شخصیت نمونه؛ دولت اسلامی؛ آیین‌نامه حکومت؛ مسئولیت‌های اصلی؛ جانشین

پیامبر؛ ابعاد اجرایی و اداری.

جلد ۲۰: دولت در قرآن؛ پیشگفتار؛ مفهوم دولت؛ دولت منظم؛ حکومت قانون؛ پیامبر اکرم در جایگاه حاکم؛ اخلاف واقعی؛ مفهوم ملکوت؛ تحولات سیاسی؛ دولت برای صلح؛ فقه اسلامی.

جلد ۲۱: اقتصاد در قرآن؛ پیشگفتار، مبنای قرآنی؛ اقتصاد اسلامی؛ نظم اقتصادی در اسلام؛ نظام مالی در اسلام؛ زمینه سنتی؛ سفر اقتصادی؛ مفهوم مالیات؛ مسائل اساسی؛ مفهوم زکات؛ بانک‌های غیر ربوی؛ جایگاه زکات؛ بانکداری بدون ربا؛ شرایط حراج؛ شراکت از منظر شریعت.

جلد ۲۲: تعلیم و تربیت در قرآن؛ پیشگفتار؛ فلسفه تعلیم و تربیت؛ مبنای تعلیم و تربیت؛ اصول تعلیم و تربیت؛ مفهوم علم؛ تعلیم و تربیت مقدماتی؛ اهداف تربیتی؛ فرشتگان معلم؛ تعلیم و تربیت در قرآن؛ تعلیمات پیامبر اکرم؛ تکنیک‌های تعلیم و تربیت؛ روش‌های آموزش؛ اهمیت علم‌آموزی؛ جریان‌های مختلف آموزشی؛ برنامه آموزشی؛ تأثیر گذاری آموزشی؛ تشویق به علم‌آموزی؛ تعلیم مسلمانان؛ آموزش زنان؛ نقش رفتارهای انسانی؛ جایگاه ورزش‌ها؛ نقش خانواده؛ نقایص نظام آموزشی.

جلد ۲۳: حقوق از منظر قرآن؛ پیشگفتار؛ مفهوم حقوق در اسلام؛ قرآن و حدیث، منابع اصلی؛ زمینه سنتی؛ ابعاد موضوع در قرآن و روایات؛ قوانین حقوقی مختلف در قرآن و حدیث؛ قوانین حقوقی در روایات؛ حقوق جزا؛ اعمال جنایی؛ عناصر حقوقی.

جلد ۲۴: صلح از منظر قرآن؛ پیشگفتار؛ کمک به صلح؛ پیشرفت صلح؛ اصول اساسی صلح؛ مبنای صلح؛ صلح نهایی؛ عدم اولویت جنگ؛ درس‌هایی از پیامبر اکرم؛ الگوی کامل؛ الگوهای متقیانه؛ جنگ ناخواسته و به اضطرار.

جلد ۲۵: فرهنگ‌نامه قرآن، بخش نخست: از M تا A.

جلد ۲۶: فرهنگ‌نامه قرآن، بخش نخست: از Z تا N.

من فهرست تمام مقالات این مجموعه ۲۶ جلدی را به طور کامل ترجمه کردم تا خواننده خود به‌آفتنگی مطالب و تکراری و بی‌ارتباط بودن آنها با موضوع کتاب پی برد. دایرة المعارف مطالعات قرآنی را به تعبیر دقیق نباید دایرة المعارف دانست. تقریباً هیچ یک از ویژگی‌های دایرة المعارف در آن وجود ندارد. عناوین مطالب بیشتر به فصول مختلف یک کتاب یا مقاله شبیه است. غیر از شیوه نام‌آنوس چینش مدخل‌ها، نظم منطقی و استواری در انتخاب مدخل‌ها و مقالات هم به چشم نمی‌خورد؛ مثلاً جلد ۲۱ ویژه موضوع اقتصاد در قرآن است، اما مباحث

۴. قرآن و خاورشناسان، نوشته محمد مهر علی (۲۰۰۴).

*The Qur'an and the Orientalists*, by Muhammad Mohar Ali, Ipswich (Suffolk, UK): Jam'iyat Ihyaa Minhaaj al-Sunnah, 2004. 373 pp. ISBN: 0954036972.

قرآن و خاورشناسان، نوشته محمد مهر علی، ایپسویچ (انگلستان): جمعیه احیاء منهج السنه، ۲۰۰۴، ۳۷۳ ص، شابک: ۰۹۵۴۰۳۶۹۷۲.

این کتاب یکی از معدود آثاری است که مسلمانان در نقد قرآن پژوهی غربیان به زبان انگلیسی نوشته‌اند. در دهه‌های اخیر چند مقاله و کتاب انگلیسی عموماً نگاه‌شسته مسلمانان شبه‌قاره و برخی کشورهای عرب، از کسانی چون محمد مصطفی الاعظمی، پرویز منظور، اطهر حسین و محمد خلیفه در این حوزه به بازار آمده که اثر اخیر به عربی هم ترجمه شده است (با این مشخصات: محمد خلیفه، الاستشراق و القرآن العظیم، ترجمه مروان عبدالصبور شاهین، قاهره: دارالاعتصام، ۱۹۹۴، ۳۹۰ ص). به جز اثر معروف محمد مصطفی الاعظمی که در واقع نقدی مهم بر حدیث پژوهی گلدتسیهر و یوزف شاخت به شمار می‌آید (و خود وی نسخه‌ای عربی هم از آن انتشار داد)، دیگر نوشته‌های یادشده را نباید چندان جدی و تأثیر گذار دانست. از آثار فارسی هم چیزی نمی‌گویم، چون در این زمینه هیچ اثر قابل توجهی نداریم. اغلب نویسندگان مقالات و کتاب‌هایی که در این باره به فارسی تألیف شده‌اند، خود از خواندن متون اروپایی ناتوان‌اند و اشتباهات ساده زبانی شان آدمی را از مرور این نوشته‌ها پشیمان می‌کند.

کتاب حاضر در انگلستان و به قلم مسلمانی بنگلادشی تبار تألیف شده است. سبک آن تفاوت چندانی با نوشته‌های اطهر حسین یا محمد خلیفه ندارد. تنها ویژگی متمایز آن را می‌توان در اشاراتش به دیدگاه‌های قرآن پژوهان رادیکال یا تجدید نظر طلبان دانست. اما این اشارات متأسفانه اندک است و از متأخران تنها به جان ونزبرو (۲۰۰۲)، استاد پیشین در مدرسه مطالعات شرقی و آفریقایی (دانشگاه لندن)، محدود می‌شود. جای بررسی نوشته‌های جان برتن، پاتریشیا کرونه و مایکل کوک در این قسمت خالی است.

محمد مهر علی همچنین در بخشی از کتاب خود به مسائل رسم الخط، کتابت و تأثیر زبان‌های سامی در نگارش قرآن می‌پردازد که در قرآن، مقالات و کتب گرد پوین، فن بوتمر، و کریستف لوکسنبرگ را نقد می‌کند. بخش پایانی کتاب وی هم به موضوع ترجمه‌های قرآن غربیان اختصاص دارد و از مترجمانی چون آرتر آزربری، رادول، جُرج سیل، پالمرو و ریچارد بل یاد می‌کند. این قسمت در مجموع چندان چنگی به دل نمی‌زند.

اقتصادی فراوانی در مجلدات دیگر از جمله در جلد ۶، ۹ و ۱۳ آمده است. مثال دیگر موضوع ایمان است که در مجلدات متعدد از جمله ۱، ۳، ۱۱، ۱۲ و ۱۴ مقالاتی در باب آن آمده است. همچنین مقالات هر جلد از وحدت موضوعی برخوردار نیست؛ مثلاً در جلد نخست درباره موضوعات پراکنده‌ای چون تدوین قرآن، سبک قرآن، مکارم اخلاق، مبادی ایمان، نماز، روزه و مانند آن آمده است.

بسیاری از مدخل‌ها و مقالات در جلد مربوط خود نیامده‌اند، بلکه در دیگر جاها و ذیل مباحثی بی‌ارتباط گنجانده شده‌اند؛ مثلاً اغلب مباحث مربوط به ازدواج، خانواده، روابط زن و مرد، رابطه با فرزندان و مانند آن در جلد هشتم آمده، اما موضوعی مانند چند همسری در جلد سیزدهم درج شده و مجدداً در جلد هفدهم مباحث مختلفی در باب ازدواج، طلاق، والدین، جایگاه زن، وظایف زن و موقعیت فرزندان آمده است.

تفصیل بی‌جهت، تکرارهای ملال‌آور و درازگویی به جای گزیده‌نویسی و کامل‌نویسی از دیگر ویژگی‌های این کتاب است. برخی از مباحث اصلاً قرآنی نیستند و با دایرة المعارف قرآنی تناسب ندارند؛ به این معنا که خواننده یا پژوهشگر قرآنی در دانشنامه قرآنی به دنبال آنها نمی‌گردد. از این میان، می‌توان به مقالاتی متعدد حقوقی و اجتماعی اشاره کرد که همگی از منظری کلی و در چارچوب دین اسلام نوشته شده‌اند. از همین رو، در این دایرة المعارف، مقالات فراوانی با صبغه فقهی، حدیثی، علمی یا تاریخی می‌توان یافت که محتوای قرآنی و تفسیری آن ناچیز است.

در دایرة المعارف مطالعات قرآنی، با شگفتی تمام بسیاری از مهم‌ترین مباحث قرآنی و تفسیری را نمی‌یابیم و به بسیاری از موضوعات علوم قرآنی چون اسباب نزول، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ، تأویل، محکم و متشابه، تاریخ قرآن، نظریه اعجاز، قرائات و قرآی سبعة، اصلاً اشاره نشده است. در این جمله، مشخصه اصلی این کتاب را باید مانند اغلب آثار اسلامی منتشر شده در هند، جنبه تبلیغی آن دانست. همچنان که در ابتدای این نوشتار آوردم، این اثر را نباید دایرة المعارف به معنای متداولش دانست؛ بلکه باید آن را مجموعه‌ای از نوشتار مرتبط با قرآن دانست. در واقع سر ویراستاران این اثر، ۲۶ جلد کتاب درباره قرآن - یا به تعبیر دقیق‌تر، درباره اسلام - نوشته‌اند. بنابراین بهتر است این کتاب را مجموعه مقالاتی درباره جوانب اجتماعی و فقهی دین اسلام بدانیم.

**اهداف:** هدف اصلی این دایرة المعارف، ارائه اطلاعات ناب و اصیل در قلمرو موضوعات قرآنی است؛ به گونه ای که اهل تحقیق در این موضوعات را به مثابه منبعی مادر و ماندگار، از منابع فرعی بی نیاز کند. در کنار این هدف اصلی و خاص، غرض عمومی تدوین دایرة المعارف حاضر این است که مخاطبان دانش پژوه در حد مطالعات پایه اسلامی نیز بتوانند از پژوهش های اصیل و قویم قرآنی بهره گیرند. از این رو، کوشیده شده تا طلاب و دانشجویان و عموم دانش پژوهان آشنا به مبانی قرآنی نیز به فراخور توان و در عرصه مطالعات عمومی یا تخصصی خود، بتوانند از مقالات این دایرة المعارف استفاده کنند.

از آنجایی که تاکنون هیچ مأخذی، به هیچ زبانی تدوین نشده که هدف آن، ارائه اطلاعات جامع قرآنی به سبک و شیوه علمی و با معیارهای امروزی تدوین دایرة المعارف باشد، «نظام یافتگی اطلاعات پایه و اصیل در قالب مقالات تنظیم شده با نشر علمی» مهم ترین دغدغه تدوین دایرة المعارف های امروزی است که در هیچ یک از آثار ارائه شده، نمی توان از آن نشان جست؛ به این دلیل که پدید آورندگان آن آثار یا در پی چنین هدفی نبوده و فقط می خواسته اند قاموس یا معجمی قرآنی پدید آورند یا این هدف را دنبال می کرده اند، اما سازمان و مجموعه ای دایرة المعارفی تدارک نکرده بوده اند تا بتوانند چنین هدفی را تأمین سازند.

**ویژگی ها:** از ویژگی ها و شاخصه های برجسته این دایرة المعارف این است که تنها در بخش مدخل افزون بر دوهزار مدخل اصلی در جدول تدوین مقالات فهرست شده که خود حجم عظیم کار را می نماید. چینش مدخل ها نیز بر پایه الفبای فارسی نه عربی است. از این رو، خواننده پارسی زبان به آسانی می تواند در هنگام پژوهش به مطالب مورد نیاز خویش دست یابد. نکته مهم دیگر آنکه همه مقالات این دایرة المعارف، دارای رویکرد قرآنی و با صبغه قرآنی نگارش یافته اند.

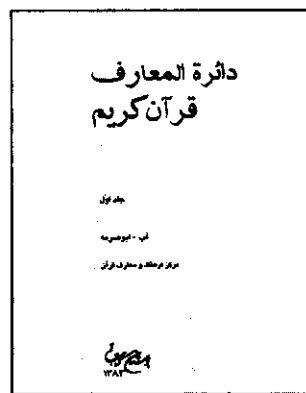
ویژگی دیگر دایرة المعارف حاضر آن است که نگاه تخصصی به مباحث و مدخل ها دارد. از این رو، مقالات مدخل ها در این فضا تألیف و تدوین می گردد. برای رسیدن به این مهم به تناسب خاستگاه و قلمرو و مدخل ها و با توجه به تعداد آنها، شش بخش علمی شکل گرفته تا به صورت تخصصی به موضوع نگاه و به زوایای تخصصی آن توجه شود. این بخش ها عبارت اند از:

۱. فلسفه و کلام: در این بخش، درباره مدخل های کلامی مانند آخرت، احکم الحاکمین و اسما و صفات الهی بحث می شود.
۲. فقه و حقوق: از مدخل های مربوط به این بخش می توان از اجتهاد، ارتداد و اسارت نام برد.

درباره نویسنده همین قدر می دانیم که روحانی ای بنگلادشی است که در عربستان درس خوانده و همین امر بر گرایش های سلفی او نیز افزوده است. وی علاوه بر ترجمه ای از قرآن به زبان انگلیسی در سه جلد و نیز تألیفاتی چند در زمینه قرآن، سیره نبوی و حدیث، یکی دو کتاب از شیخ عبدالله بن باز رهبر روحانی وهابی و از سلفیان عربستان را به انگلیسی ترجمه کرده است. کتاب قرآن و خاورشناسان وی پیشتر در بنگلادش در ۱۰۹ صفحه به چاپ رسیده بود و اکنون با اضافاتی فراوان در ۳۷۳ صفحه در انگلستان انتشار یافته است.

مرتضی کریمی نیا

دایرة المعارف قرآن کریم، تهیه و تدوین مرکز فرهنگ و معارف قرآن، بوستان کتاب قم، چاپ دوم، ۱۳۸۳، ۲۲۰ ص، وزیری.



اشاره: قرآن کریم، اقیانوسی بیکران است که دست یابی به ژرفای معانی و بطون معارفش برای غواصان معرفت پژوه به طور کامل میسر نیست؛ با این حال، همه ما دعوت شده ایم بر کرانه این اقیانوس به جست و جو پردازیم و از زلال آن نمی برگیریم. از همین رو است که تبیین و تفسیر معارف قرآنی، از دوران نخستین مفسران اصیل قرآن، پیامبر و امامان معصوم (ع)، تا به حال، دامن گسترده است و همچنان بر تارک میراث مکتوب فرهنگ ما می درخشد. فرزندان دوران ما نیز در تکاپویند تا از اقبال لایزال قرآن پژوهی طرفی بریندند و در این زمره، فخری نصیب خویش و حظی از آن معرفت نوشان این عصر کنند. تدوین دایرة المعارف قرآن کریم که «مرکز فرهنگ و معارف قرآن» دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم بدان همت گماشته، گامی در این مسیر است.

در آستانه انتشار جلد دوم دایرة المعارف قرآن کریم نگاهی کوتاه به روند و چگونگی تدوین دایرة المعارف قرآن کریم خواهد داشت.

گفتنی است که ارجاع مطلبی به یک منبع، لزوماً بدان معنا نیست که مطلب مزبور در همان منبع کاملاً مورد قبول واقع شده باشد.

امید است با استمداد از آموزه‌هایی که از معارف اهل بیت (ع) بدست آمده بتوان بزرگ‌ترین دایره‌المعارف قرآنی جهان را عرضه نمود و از این طریق یک خلاصه‌جدی را که در مجموعه پژوهش‌های قرآنی وجود دارد، برطرف کرد.

**چشم انداز:** اکنون جلد نخست این دایره‌المعارف با بیش از ۷۰ مقاله در موضوعاتی مانند: آب، آبرو، آتش، آثار باستانی، آخرالزمان، آخرت، آزادی، آسانی، آسمان، آشتی، آینه، آل فرعون، آیات خدا، آیات نام‌دار، ابرار و ابراهیم به چاپ رسیده و به دست‌اندازان قرآن کریم عرضه شده است. جلد دوم آن نیز با موضوعاتی چون: ابوطالب، اتمام حجت، اثاث، اجاره، اجرت، اجزاء، اجل، اجماع، احتضار، احرام، احزاب، احسن الحدیث، احسن القصص، احصاء، احصار و صدأحصان، احضار، احقاف، اخبیات، اخلاص، ادب، ادبیات، اذان، اراده، ارتداد، ارمیا، ارهاص، ازلام و اسارت آماده و برای چاپ به انتشارات دفتر تبلیغات ارسال شده است. جلد سوم نیز با موضوعاتی چون: اسباط، استبداد، استعمار، استثنا، استحباب، استحسان، استخاره، استدراج، استراق السمع، استرجاع، استقساء، استضعاف، استعاده، استعاره، استعانت، استغاثه، استقامت، استقلال، استهزاء، استکبار، اسحاق، اسراء، اسرافیل، اسلام، اسما و صفات، اسوه، اشتراک در قرآن، اشراف الساعه، اشعار و تقلید، اصحاب اخذود، اصحاب ایکه، اصحاب الجنة، اصحاب رس، و اصحاب رقیم مراحل نهایی خود را می‌گذرانند و مقالات جلد چهارم و پنجم نیز تألیف شده و در حال ارزیابی است.

پیش‌بینی می‌شود مجموع مدخل‌ها از سه هزار تجاوز کرده، از میان آنها دو هزار مدخل اصلی را که در ذیل آن مقاله تدوین می‌شود، در ۲۵ جلد تدوین شود که امیدواریم تا پایان دهه ۸۰ به اتمام برسد.

امید است کار ترجمه این دانشنامه به زبان‌های عربی و انگلیسی به زودی آغاز شود؛ اما از آنجا که از نظر ترتیب حروف الفبا تفاوت‌هایی در زبان فارسی با عربی و انگلیسی وجود دارد، این ترجمه، پس از اتمام تدوین دایره‌المعارف عرضه خواهد شد. هم‌چنین از دیگر برنامه‌های پیش‌بینی شده «طرح دایره‌المعارف کودکان و نوجوانان» است که با هدف ارائه اطلاعات ناب و اصیل در قلمرو موضوعات قرآنی و با ادبیات مخصوص این قشر، عرضه خواهد شد.

محمد خامه‌گر

۳. تاریخ و اعلام: به طور مثال، مدخل‌های ابوطالب، اصحاب صفه و أحد به این قلمرو مربوط است.

۴. علوم قرآنی: مدخل‌های اعجاز، ادبیات قرآن، و احسن الحدیث را در این قلمرو می‌توان نام برد.

۵. ادیان: نمونه مدخل‌های این بخش، ادریس، اسحاق، و انجیل است.

۶. معارف و مفاهیم: شامل اخلاق، اقتصاد، علوم سیاسی، علوم طبیعی، مفاهیم عمومی و ... مدخل‌های آب، احسان و استکبار، نمونه‌ای از مدخل‌های مربوط به این قلمرو است.

**شاخص‌های مهم در حوزه روش و گردآوری:** برای حفظ اصل بی‌طرفی و علمیت، همه آرا و دیدگاه‌های مهم و مبنایی در هر موضوع و مسئله به صورت مستند و بدون افزایش و کاهش آورده و سپس نقدهای علمی وارد بر هر دیدگاه ذکر و آرای موافقان و مخالفان بدون تصرف ارزش داورانه نقل می‌شود. برای آنکه عموم مخاطبان دایره‌المعارف بتوانند از بحث بهره‌برگیرند، حاصل مواجهه‌های علمی مزبور به صورت گزارش و تحلیل بی‌طرفانه درج می‌شود. بدیهی است که چنانچه مؤلف مقاله در موضوعی دارای رأی خاص باشد، آن رأی در ردیف همان آرای پیش‌گفته و به همان شیوه جلوه خواهد کرد.

شیوه طرح مطالب در هر مقاله به گونه‌ای است که به آرا و عقاید خاص مذاهب و مکاتب اسلامی احترام نهاده شود و هر گونه نقد دیدگاه‌های غیر شیعی یا غیر مشهور با روشی منصفانه و علمی صورت پذیرد تا از هر نوع تشنج یا دامن زدن به اختلاف‌های مذهبی پرهیز گردد. هم‌چنین در نقد و تحلیل دیدگاه‌های دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان، کوشیده می‌شود تا صرفاً از جنبه علمی و تحقیقی به آرای آنان نگریسته، و از داوری‌های شخصی که خارج از حیطه تخصصی هر مقاله است، پرهیز شود.

منابع مقالات نیز منحصر به کتاب‌های چاپ شده نیست و هنگام لزوم، از کتاب‌های خطی، مقالات، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های حوزه‌ای و دانشگاهی نیز بهره‌گرفته شده است. بنابر آن است که منابع مقالات دایره‌المعارف کاملاً معتبر باشند؛ یعنی از جنبه کتاب‌شناسانه، از متون مرجع و اصیل و دست‌اول به شمار آیند. فقط در مواردی به متون درجه دوم از جمله منابع معاصر استناد می‌شود که ضرورتی در میان باشد. به طور مثال، موضوع مورد بحث در منابع اخیر، تازه و ابتکاری یا مشتمل بر دیدگاه و تحلیلی نو باشد. گرچه در هر مقاله، کوشیده شده از عمده منابع علمی و معتبر در قلمرو آن مقاله استفاده شود، در استفاده از آثار دانشوران غیر مسلمان و نیز در مراجعه به آثار مسلمانان غرض ورز و متعصب، نکته سنجی و درک مواضع حساس همواره مدنظر است.

بدیهی است این مسئله پیش از آنکه به منافع استفاده کننده مربوط باشد، الزامی است برای تهیه کننده که چگونه اطلاعات کوچک و در هم و بر هم را ساماندهی کند تا اول خودش بفهمد که چه می کند، سپس آن را به دیگران عرضه دهد. البته ارائه اطلاعات انبوه و ساماندهی شده به کاربران باید به گونه ای باشد که به سرعت شیوه دسترسی به اطلاعات را بفهمند و مشکلی در استفاده از اطلاعات پیدا نکنند. بر این مبنا آسان ترین و بهترین شیوه، رده بندی الفبایی اطلاعات است که دسترسی به موضوعات مورد نیاز محقق را بسیار آسان، دقیق و سریع می کند.

**نمایی نزدیک از چیدمان اطلاعات فرهنگ قرآن:** این نکته قابل توجه است که نمای ارائه شده در زیر دقیقاً به ترتیب است و بنیاد مقایسه بین دو اثر پژوهشی نیز بر این عناصر و ترتیب چینش آنها قرار دارد.

۱. **کلید واژه ها به ترتیب الفبا:** راه ورود به گستره اطلاعات کتاب فرهنگ قرآن، کلید واژه است. البته مدخل یا سرعنوان نیز به جای کلید واژه به کار می رود. در فارسی یا عربی بودن کلید واژه ها، ملاک آشنا بودن و شهرت آن واژه است (فرهنگ قرآن، ج ۱، ص ۵۱). کلید واژه ها به صورت الفبایی رده بندی شده اند. برای نمونه به صورت فارسی یا عربی و ترتیب الفبایی مدخل های زیر نگاه کنید:

آخرت (همان، ص ۱۳۲)

آزادی (همان، ص ۲۶۱)

آسانی (همان، ص ۳۰۷)

آل داوود (همان، ص ۳۷۴)

آیات خدا (همان، ص ۴۱۹)

در کلید واژه ها از سیستم ارجاع مترادفات استفاده می شود.

۲. **شناسه برای کلید واژه:** تعریف، توضیح و ابهام زدایی از گستره معنایی کلید واژه را «شناسه کلید واژه» گویند. شناسه از سه بخش تشکیل می شود:

- بیان معنای لغوی، اصطلاحی و مصادیق کلید واژه؛

- تعیین الفاظی که در قرآن از نظر معنایی با کلید واژه مرتبط اند؛

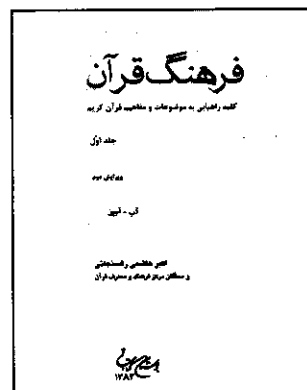
- اشاره به نمایه های مهم ردیف شده در زیر کلید واژه.

برای نمونه به شناسه زیر نگاه کنید:

آزادی (همان، ص ۲۶۱)

آزادی در لغت به معنای، حریت، اختیار، خلاف بندگی، قدرت عمل و ترک عمل و قدرت انتخاب است (لغت نامه دهخدا) و در اصطلاح به معنای مصون ماندن از اراده مستبدانه است (فرهنگ علوم سیاسی) و در حقوق انسان از قبیل

فرهنگ قرآن، کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم قرآن کریم، اکبر هاشمی رفسنجانی و محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، بوستان کتاب، ۱۳۸۳ و زری.



یکی از آثار مهم پژوهشی در حوزه معارف قرآن، فرهنگ قرآن (کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم قرآن کریم) نام دارد. انتشار این اثر از سال ۱۳۸۳ ش آغاز و تا کنون شش جلد آن منتشر شده است. نویسندگان این اثر، محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن با همکاری و نظارت آیت الله هاشمی رفسنجانی اند.

**اهداف تدوین فرهنگ قرآن:** برای یافتن تمامی ابعاد مفهومی یک موضوع در قرآن باید چند بار قرآن را از اول تا به آخر به دقت تلاوت کرد تا به نتیجه رسید و پس از رسیدن به مقصود چگونه نتیجه را ارائه داد، افزون بر این، برای دریافت روابط موضوعات بایکدیگر در قرآن چه کار باید کرد و چگونه آنها را می توان به نمایش گذاشت.

واقعیت این است که در این زمینه کار چندانی صورت نپذیرفته است. فرهنگ قرآن بر آن است که از عهده این امر مهم برآید و دسترسی به موضوعات قرآن را به راحتی در اختیار پژوهشگران قرار دهد و در حقیقت کلید راهیابی به موضوعات و مفاهیم قرآن کریم را تهیه کند.

از این رو پژوهشگران فرهنگ قرآن دو وظیفه مهم دارند: نخست باید تمامی ابعاد مفهومی موضوعات قرآنی و روابط احتمالی بین موضوعات را کشف کنند و سپس به گونه ای آنها را دسته بندی کنند که دسترسی دیگر پژوهشگران به آنها آسان باشد. با این سخن، فرهنگ قرآن دو بخش بنیادی دارد: ۱. موضوع نگاری یا همان اصطلاح بومی فیش نویسی و برداشت نویسی؛ ۲. رده بندی و نظام دادن به این اطلاعات انبوه (نظام دهی به اطلاعات با کلید واژه و نمایه).

**اهداف رده بندی اطلاعات در فرهنگ قرآن:** اساساً هر فرهنگنامه ای باید الگویی برای رده بندی و دسته بندی اطلاعاتش داشته باشد.



آزاداندیشی، انتخاب عقیده، اظهار نظر و حق انتخاب نظام اجتماعی دلخواه تجلی می‌یابد. گفتنی است که آزادی مورد نظر در این مدخل از مقوله‌های روان‌شناختی، عرفانی و فلسفی نیست. در این مدخل از واژه‌های «جدال»، «خلوا سیلهم»، «شوری»، «نجات»، «واجبتوا الطاغوت» و ... استفاده شده است.

اهم عناوین: آزاداندیشی، آزادی از ظلم، آزادی اقلیت‌های دینی، آزادی انتخاب دین، آزادی بیان، آزادی جنسی، آزادی خواهی، آزادی در پیشینیان، آزادی سیاسی، آزادی مخالفان، آزادی مشرکان، آزادی مطلق، انبیا و آزادی، اهمیت آزادی، حدود آزادی، حکومت و آزادی، راه‌های کسب آزادی، سلب آزادی، منشأ آزادی، نعمت آزادی.

نکته: کلیه واژه‌ها دارای شناسه است؛ گرچه محتوای شناسه‌ها الزاماً از سه بخش تشکیل نشده است.

۳. نمایه اول به ترتیب القبا: پس از کلید واژه نمایه اول قرار دارد و کلیه اطلاعات مربوط به کلید واژه با نمایه‌ها و به ترتیب الفبایی ساماندهی شده‌اند. هر نمایه از دو بخش تشکیل می‌شود: یک بخش از مدخل و بخش دیگر از برداشت گرفته می‌شود.

برای نمونه به چند نمایه اول ← آزادی نگاه کنید:

□ آزاداندیشی، ص ۲۶۲

□ آزادی اجتماعی، ص ۲۶۲

□ آزادی از ظلم، ص ۲۶۳

□ آزادی اسیر ← اسارت، ص ۲۶۴

□ سلب آزادی، ص ۲۹۱

در نمایه‌ها از سیستم ارجاع استفاده می‌شود.

۴. نمایه دوم به ترتیب القبا: در زیر هر نمایه اول، امکان دارد نمایه دومی نیز وجود داشته باشد. این نمایه‌های دوم نیز به صورت الفبایی ساماندهی شده‌اند. برای نمونه به چند نمایه دوم ← آزادی توجه کنید:

□ آزادی ← سلب آزادی، ص ۲۹۱

۱. از اصحاب کهف، ص ۲۹۱

۲. از انبیا، ص ۲۹۱

۱۰. از هود، ص ۲۹۳

تهدید به سلب آزادی، ص ۲۹۴

سلب کنندگان آزادی، ص ۲۹۴

۵. نمایه سوم به ترتیب القبا: نمایه‌های دوم، امکان دارد نمایه سومی نیز داشته باشند و آنها نیز رده‌بندی الفبایی می‌شوند.

برای نمونه به چند نمایه سوم ← آزادی توجه کنید:

□ آزادی ← سلب آزادی ← سلب کنندگان آزادی، ص ۲۹۴

۱. اصحاب اخدود، ص ۲۹۴

۲. حکومت دقیانوس، ص ۲۹۴

۳. فرعون، ص ۲۹۴

۴. قوم نمود، ص ۲۹۵

۵. قوم شعیب، ص ۲۹۵

۶. نمایه چهارم به ترتیب القبا: نمایه‌های سوم، امکان دارد

نمایه چهارمی نیز داشته باشند و آنها نیز رده‌بندی الفبایی می‌شوند. برای نمونه به چند نمایه چهارم ← آخرت توجه کنید:

□ آخرت ← امداد در آخرت ← محرومیت از امداد در

آخرت ← عوامل محرومیت از امداد در آخرت، ص ۱۴۳

۱. استکبار، ص ۱۴۳

۲. دنیا طلبی، ص ۱۴۳

۳. شرک، ص ۱۴۳

۴. قتل انبیا، ص ۱۴۳

۵. قتل عدالت خواهان، ص ۱۴۳

۷. برداشت (فیش) از یک آیه یا چند آیه مرتبط: برداشت عبارتی

اسمی و کوتاه است که معنایی مستقل و کافی به خواننده منتقل کند و معمولاً پیام آیه یا آیات تلقی می‌شود. بنیان و پایه فرهنگ قرآن در همین برداشت‌هاست. گاهی اصطلاح فیش به جای برداشت به کار می‌رود.

پژوهشگران باید از نوشتن واژه‌های مترادف و غیر لازم در برداشت و پیام آیه پرهیز کنند تا اعتبار علمی اثر حفظ شود و نظام دهی به اطلاعات تسهیل شود. برای نمونه به چند برداشت ← آزادی ← آزاداندیشی توجه کنید:

۱. آزاداندیشی، امری ارزشمند؛

۲. اندیشیدن در گفتارها و انتخاب نیکوترین آنها

ویژه‌بندگان خردمند و هدایت یافته خدا؛

۳. لزوم آزاداندیشی و پرهیز از تقلید کورکورانه.

۸. مستند برداشت (فیش) از آیه و آیات: هر برداشت باید

مستندسازی شود، بدین صورت که آن بخش از آیه یا آیاتی که این برداشت از آنها استنباط شده است، باید پس از برداشت نوشته شود. در این زمینه تلاش می‌شود که فقط آن مقدار از آیه یا آیات آورده شود که برای مستند برداشت ضروری است و آن بخش از آیه یا آیات که دلالت بر برداشت ندارد، حذف و به جای آن از «...» استفاده شود. برای نمونه به مستندات قرآنی این برداشت ← آزادی ← آزاداندیشی ← آزاداندیشی، امری ارزشمند توجه کنید:

«و اذا قيل لهم اتبعوا ما انزل الله قالوا بل نتبع ما ألفينا عليه

رشته های هنر در شهر هنرپرور اصفهان به اوج و تکامل رسید و به دست نوابغی همانند ابن عقیل ابو محمد اصفهانی، عبدالمؤمن بن صفی الدین اصفهانی، ابوالمعالی نحاس اصفهانی، علی کوهیار، استاد حیدر، علی رضا عباسی، باقر بنا، محمدرضا و محمد محسن و علی نقی امامی، عبدالرحیم جزایری، آقامحمدباقر سمسوری، محمد حسین ضیاء، میرزا عبدالرحیم افسر، فتح الله جلالی، آقازین العابدین، آقا غلام علی و پرتو اصفهانی رواج و جمال یافته است.

خط کوفی اصفهانی از نخستین خطوط اسلامی است و خط نسخ که آن را مادر خط فعلی ایران باید شمرد، از پدیده های دوران اسلامی است که به دست ایرانیان اختراع شده و قدیم ترین نمونه آن در مناره «چهل دختران»، مورخ ۵۰۱ ق واقع در شهر اصفهان به کار رفته است.

مکتب خوشنویسی در انواع خطوط از قرن دهم به بعد در اصفهان تشکیل شد و این هنر به وسیله تربیت شدگان مکتب اصفهان در دیگر بلاد جهان، بسط و رواج یافت.

میرعماد حسنی اصفهانی، خط نستعلیق را به اعلی درجه حسن و کمال رسانید، و واضح خط تعلیق جدید، خواجه تاج سلمانی اصفهانی بود، و آقا محمد کاظم واله اصفهانی بزرگ ترین خوشنویس خط تعلیق به شمار می رود.

از این میان، حجت الاسلام و المسلمین استاد حبیب الله فضائلی (۱۳۰۱ - ۱۳۷۶ ش) خطاط، خط شناس و پژوهشگر خطوط اسلامی، بیش از شصت سال از حیات پر برکتش را به کار نوشتن و آموزش هنر خوشنویسی پرداخت.

او هنرمندی یگانه به شمار می رفت که در رشته های مختلف خوشنویسی صاحب نظر بود؛ چنان که هفت نوع خط معروف را با استادی تمام می نوشت و به طور کلی در خطوط نسخ، ثلث، رقع، ریحان، محقق، توقیع، رقع، نستعلیق، شکسته، دیوانی، حلبی، حنفی، کوفی و ... مهارت داشت و حتی بسیاری از شیوه های متروک نیز در تعلیم او زنده گشتند.

وی هنر خویش را در جهت زیبا سازی ابلاغ آیات، احادیث، سخنان حکمت آموز و در خدمت آرمان های اعتقادی خویش، یعنی اسلام و اهل بیت به کار می گرفت؛ چنان که نخستین کتیبه خط ثلث خویش را برای حرم امام هادی (ع) نگاهشت.

وی نام خویش را در کتیبه های اماکن مذهبی جاودانه ساخت؛ چنان که هم اکنون در بسیاری از کتیبه های مساجد و مکان های مقدس و مذهبی اصفهان، مشهد، قم، شیراز، شام و عتبات عالیات، جمله «کتابه فضائلی» به چشم می خورد.

او تنها هنرمندی یگانه نبود؛ بلکه محقق پر کار نیز به شمار

آباءنا اولو کانء اباؤهم لا یعقلون شیئاً و لا یهتدون» بقره (۲) ۱۷۰ «ف لکم و لما تعبدون من دون الله افلا تعقلون» انبیا (۲۱) ۶۷ «... و من الناس من یجادل فی الله بغير علم و لا هدی و لا کتاب منیر و اذا قیل لهم اتبعوا ما انزل الله قالوا بل نتبع ما وجدنا علیه آباءنا اولو کان الشیطان یدعوهم الی عذاب السعیر» لقمان (۳۱) ۲۰ و ۲۱.

۹. ارائه دلایل برداشت (توضیحات): «برخی از برداشت ها و پیام ها با نظر به روایات، شأن نزول ها، لغت، احتمال، تقدیم و تأخیر آیه ها، قرار گرفتن جمله ای در سیاق جمله و یا جمله هایی دیگر، الغای خصوصیت و مانند آنها استفاده شده است، به همین جهت دلیل برداشت از آیه به صراحت بیان شده تا ابهامی باقی نماند» (فرهنگ قرآن، ج ۱، ص ۵۴).

در فرهنگ قرآن توضیحات در پاورقی آورده می شود. برای نمونه به توضیح آیه زیر توجه کنید:

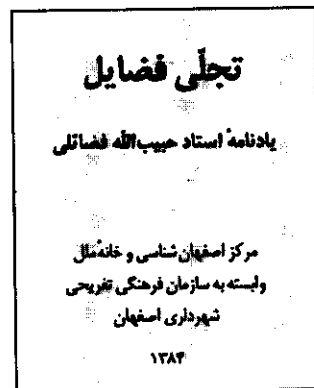
آزادی ← آزادی از ظلم ← رهایی بنی اسرائیل از ستم فرعونیان، نعمتی بزرگ:

«و اذا انجیناکم من آل فرعون یسومونکم سوء العذاب یقتلون أبناءکم و یتحییون نساءکم و فی ذلکم بلاء من ربکم عظیم» اعراف (۷) ۱۴۱

بلاء در لغت به معنای آزمودن و محنت و نعمت آمده است و مشارالیه «ذلکم» می تواند مصدر فعل «انجینا» باشد. گفتنی است که برداشت فوق بر اساس معنای سوم بلاء است (همان، ص ۲۶۳). (مفردات راغب)

سید علی سادات فخر

تجلی فضایل؛ یادنامه استاد حبیب الله فضائلی، اصفهان، مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل وابسته به سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، چاپ اول ۱۳۸۴، ۲۲۴ ص، وزیری، مصور.



پیر خطاطان عصر ای بی نظیر ای به گردون هنر مهر منیر فن کتابت و هنر خوشنویسی و خطاطی نیز همچون دیگر

می‌آمد. آثار تحقیقی او نشان از تلاش این هنرمند در عرصه پژوهش است:

- اطلس خط (تحقیق در خطوط اسلامی)، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۲ ش، پس از بیست سال پژوهش مستمر که از عمده تالیفات استاد است. خواننده، با در دست گرفتن این کتاب ارزشمند خود درمی‌یابد که این کار هیئت علمی یا یک گروه تحقیق در طی سال‌ها است که به وسیله یک انسان متبحر، با اراده و عزمی قابل تحسین و مثل زدنی به انجام رسیده است، و نکته‌ای از نکات مهم و قابل ذکر نبوده که از دیده مؤلف به دور مانده باشد.

- تعلیم خط (در قواعد خطوط اسلامی)، تهران، ۱۳۵۶ ش؛ چاپ دوم تهران: سروش، ۱۳۶۰ ش؛ چاپ سوم ۱۳۷۰ ش. کتاب حاضر، بخش دوم اطلس خط است که پس از پنج سال تلاش مستمر به دستیاران هنر اسلامی تقدیم شده و نحوه تعلیم عملی خطوط متداول، و حتی غیر متداول را به طریق روشن و واضح در اختیار جوینده قرار می‌دهد و در ضمن، در مورد هنرهای جنبی خوشنویسی، از قبیل دستورالعمل‌های مختلف مرکب‌سازی، رنگ کاغذ و ... مطالبی سودمند و قابل استفاده از منابع قدیمی به دست می‌دهد.

- بوستان هنر خط، اصفهان: بزرگمهر، ۱۳۵۹ ش؛ تهران، چاپ دوم ۱۳۶۵ ش، به عنوان نمونه‌هایی از کارهای هنری خویش.

- ابرقو در رابطه با داستان اصحاب رس و زمان و مکان احتمالی آنها، اصفهان: انتشارات میثم، ۱۳۶۳ ش. زمانی که یکی از دوستان ایشان به ذکر آثاری از ابرقو اشاره کرد، عزم سفر کرد و با دیدن آن آثار از نزدیک و تطبیق آنها با خطبه حضرت امیر(ع) در نهج البلاغه در مورد «اصحاب رس»، این کتاب را نگاشت.

- گنجینه الاسرار و قصائد عمان سامانی، اصفهان: انتشارات میثم، ۱۳۶۳ ش؛ اصفهان: انتشارات میثم، چاپ دوم ۱۳۶۸ ش، با تحلیل و کتابت استاد به خط نستعلیق.

- قرآن کریم با کتابت استاد به خط نسخ شیوه ایرانی، تهران: سروش، ۱۳۶۶ ش؛ چاپ دوم ۱۳۶۶ ش، با ترجمه فارسی عبدالمحمد آیتی، کاری با سه سال تلاش و پانزده بار مقابله.

- مرد آفرین روزگار، حضرت زینب(س)، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، چاپ اول ۱۳۶۸ ش. این کار پس از بازگشت از زیارت عتبات عالیات سوریه انجام پذیرفت و متن کتاب نیز با کتابت و خوشنویسی استاد است.

- آیه نور یا گنج حقیقی، اصفهان: انتشارات میثم، چاپ اول ۱۳۶۹ ش.

- سرمشق‌های چلیپای نستعلیق، اصفهان: انجمن خوشنویسان اصفهان، چاپ اول ۱۳۷۲ ش، به عنوان نمونه‌هایی از کارهای هنر خویش.

- دیوان اشعار که به خط خویش نگاشته، ولی هنوز به طبع نرسیده است.

یادنامه استاد حبیب‌الله فضائلی به پاس شش دهه فعالیت استاد در جهت گسترش فرهنگ اسلامی انتشار یافته که شامل این چهار بخش است:

بخش نخست: مقالات در زمینه شرح حال استاد فضائلی و معرفی خطوط در تمدن اسلامی و ایرانی و سابقه خط در اصفهان. بخش دوم: خاطرات و نوشته‌های شاگردان و مصاحبان استاد. بخش سوم: اشعار شعرا و ادبا در شأن و منزلت و تکریم استاد. بخش چهارم: ضمائم، شامل تصاویری از نمونه آثار این استاد گران‌مایه.

مهم‌ترین مقالاتی که در بخش نخست آمده‌اند، عبارتند از: - «حبیب خطه خط» از سید عباس حسامی که به راه‌یابی خود به کلاس، شیوه آموزشی، و سرمشق‌های استاد پرداخته است. - «استاد فضائلی» از شمس‌الدین ابوالوفا حسینی که سه وجه استاد را در سه بخش جداگانه بررسی کرده است: ۱. فضائلی محقق؛ ۲. فضائلی خوشنویس؛ ۳. فضائلی معلم.

- «سمیرم خاستگاه استاد فضائلی» از محمد حسین ریاحی که سیری کوتاه است در تاریخ و فرهنگ سمیرم و پیشینه تاریخ آن. - «نقش استاد حبیب‌الله فضائلی در دوران نگارستان صنیع زاده» از رضا صنیع زاده.

- عمری در جست‌وجوی راز و رمز هنر خوشنویسی، حاصل گفت‌وگوی استاد با دست‌اندرکاران فصلنامه هنر. «جلوه‌هایی از حیات؛ مروری بر زندگی هنرمندی متعهد»، مقاله‌ای جامع در شرح حال و روحیات اخلاقی استاد که به قلم فرزندشان سرتیپ دکتر احمد فضائلی به نگارش درآمده است.

- «خوشنویسی در کتیبه‌های اصفهان» از منوچهر قدسی که به سابقه خط در اصفهان، شناسایی کهن‌ترین کتیبه اصفهان در گنبد خواجه نظام‌الملک واقع در مسجد جمعه اصفهان، تطور هنر خطاطی در دوران سلجوقی، نادری، زندیه و قاجاریه پرداخته است.

- «فهرست کتیبه‌های تاریخی اصفهان» از منوچهر قدسی که کتیبه‌های شهر اصفهان را به تفکیک نوع خط (کوفی، ثلث و نستعلیق) و به تفکیک زمان کتابت آنها از قدیم‌ترین ایام تا آغاز

۲. زبان کتاب؛ ۳. مؤلف کتاب، شامل نام و لقب و شهرت و تخلص، نام پدر مؤلف، نسبت کتاب به وی، تاریخ وفات وی.
- شمار پدید آورندگان نسخه های خطی معرفی شده در این جلد، ۱۷۲ نفر است که بیش از ۷۲ عنوان نیز از مؤلفان ناشناخته و مجهول است. ۴. توضیحاتی درباره کتاب شامل: تعداد فصل ها و باب ها، تاریخ نگارش، کسی که مؤلف، کتاب را به نام وی و یا به دستور و یا خواهش وی نوشته و یا به او تقدیم کرده است؛ ۵. مصادر و مآخذ کتاب شناسی؛ ۶. آغاز و انجام کتاب: حدود یک سطر و یا یک بیت از ابتدا و انتهای کتاب.
- در بخش نسخه شناسی، با این موارد رو به رو می شویم:

  ۱. شماره کتاب در مخزن کتابخانه که برای درخواست مطالعه کتاب و یا تهیه عکس از صفحات آن ضروری است؛
  ۲. ذکر تعداد جلدها و جزء های کتاب؛
  ۳. ذکر آسیب دیدگی ها و افتادگی های اوراق؛
  ۴. آغاز نسخه، انجام نسخه: اگر اوراقی از آغاز و یا انجام نسخه از میان رفته باشد، سطرهای از آغاز و انجام موجود در نسخه با عنوان «آغاز نسخه» و «انجام نسخه» ذکر شده و اگر هر کدام از موارد آغاز و انجام نسخه با آغاز و انجام نقل شده در بخش کتاب شناسی برابر باشد، عبارت «آغاز، برابر نمونه» آیا «انجام، برابر نمونه» به چشم می خورد؛
  ۵. نوع خط نسخه اعم از نسخ، نستعلیق، تعلیق، ثلث، تجریری و ...؛
  ۶. نام کاتب و اگر نام کاتب در نسخه مذکور نباشد و یا افتاده باشد، عبارت «نام کاتب ذکر نشده» به چشم می آید، به جای علامت اختصاری «بی کا» که در بعضی از فهرست ها به کار می رود؛
  ۷. تاریخ کتابت: در صورتی که تاریخ تحریر در نسخه موجود نباشد، به صورت تخمینی، قرن تحریر در برابر آن آمده که نشانه هوش و دقت فهرست نگار حاضر است؛
  ۸. محل کتابت؛
  ۹. آرایه های نسخه از قبیل: شنگرف بودن عنوان فصل ها و باب ها، طلاکاری، تذهیب، علائم و نشانی ها، جدول کشی برگ ها و ...؛
  ۱۰. مشخصات علمی نسخه همانند: علائم مقابله (بلاغ، سماع، قرائت)، یادداشت تملک دانشمندان و واقفان و دیگر یادداشت های متفرقه؛
  ۱۱. شماره رساله در مجموعه مورد بحث و شمار برگ های آن در محل قرارگیری در مجموعه؛
  ۱۲. تعداد برگ ها و تعداد سطرها در هر صفحه؛
  ۱۳. اندازه طول و عرض نسخه با واحد سانتی متر؛

قرن چهاردهم هجری و در زمان حاکمیت سلجوقیان، خوارزمشاهیان، تیموریان، صفویان، زندیه و قاجاریه مورد بررسی قرار داده است.

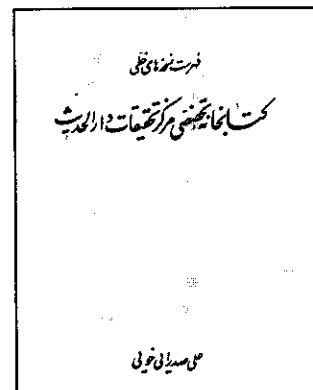
- «شادم بدان که ...» از حسین مسجدی که گزارشی است از نکات برجسته زندگی استاد.

«در وصف فرمانامی فروتن» از نیلوفر هادوی، یکی از شاگردان استاد که رویگری ادبی است به زندگی شادروان فضائلی.

- «خوشنویسان و خطاطان اصفهان» از جلال الدین همایی که به این موارد پرداخته است: ظهور خط تعلیق و نستعلیق، مخترع تعلیق و نستعلیق و استادان مشهور این دو خط، تسمیه ثلث و ثلثین و نصف و رقا، هفت خط یا شش خط معروف، اختراع خط تعلیق، اختراع نستعلیق، خط اصفهان در سده های هفتم تا چهاردهم هجری، احیای خط نستعلیق به سعی محمد شاه قاجار و خط تحریری فارسی.

\*

فهرست نسخه های خطی کتابخانه تخصصی مرکز تحقیقات دارالحدیث، علی صدرایی خوئی، قم: دارالحدیث، چاپ اول ۱۳۸۴، [۴۳۸] ص، وزیری، مصور، ج ۱.



فهرست حاضر به معرفی ۳۸۶ نسخه خطی در ۴۰۸ عنوان می پردازد؛ نسخه ها در یکی از بخش های هشت گانه و به ترتیب الفبایی آمده اند:

۱. قرآن و علوم قرآن؛ ۲. حدیث و علوم حدیث؛ ۳. تاریخ و فضایل اهل بیت؛ ۴. ادبیات عربی، فارسی و ترکی؛ ۵. فقه و اصول فقه؛ ۶. علوم عقلی (کلام و اعتقادات، فلسفه و منطق، اخلاق و عرفان)؛ ۷. علوم دیگر (پزشکی، تاریخ و جغرافیا، ریاضیات و نجوم و علوم غریبه، هنر و غیره)؛ ۸. مجموعه ها.

در ذیل هر عنوان به مطالبی بر می خوریم که شامل دو قسمت است: کتاب شناسی و نسخه شناسی.

در قسمت کتاب شناسی، این موارد آمده اند: ۱. عنوان کتاب؛

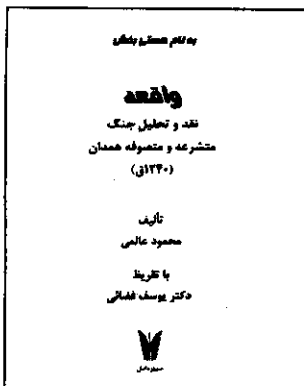
جای: «الاستبصار... (حدیث- عربی) می‌توانست چنین بیاید: الاستبصار... (احادیث فقهی و عبادی- عربی)؛ چرا که به هر حال کتاب مذکور در بخش دوم یعنی حدیث و علوم حدیث معرفی شده و نه در جای دیگر و یا در میان مباحث کلی.

سخن آخر، با گردآورندگان نسخه‌های این کتابخانه و مسئولان آن است؛ چنان که مشاهده می‌شود، کتابخانه، ویژه حدیث و علوم حدیث بود و کتاب حاضر نیز فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه تخصصی مرکز تحقیقات دارالحدیث نام گرفته است؛ در حالی که کمتر از یک سوم نسخه‌ها در این موضوع جای دارند و مباحث متفرقه دیگر از این لحاظ فرجه‌ترند. از لحاظ تاریخ کتابت نیز باید تأملی صورت گیرد؛ بیشتر نسخه‌های خریداری شده برای این کتابخانه بسیار جدید و مربوط به سده‌های ۱۲ و ۱۳ هجری قمری است و قدیم‌ترین نسخه کتابخانه، سلسله‌الذهب عبدالرحمان جامی، کتابت شده در سال ۱۰۰۸ قمری است؛ یعنی این نسخه ۱۳۲ سال پس از تألیف کتاب به دست مؤلف و ۱۱۰ سال پس از مرگ مؤلف کتابت شده است. علاوه بر این، سلسله‌الذهب که آن را کهن‌ترین نسخه موجود کتابخانه شناسانیدیم، مربوط است به علوم عقلی و نه علوم حدیث که لازمه کتابخانه تخصصی مذکور است.

با فراهم ساختن این مقدمات، نتیجه روشن است: تلاش بیشتر برای گردآوری نسخه‌های حدیثی کهن، اصیل و نزدیک به عصر مؤلف.

محمدرضا زاده‌هوش

واقعه؛ نقد و تحلیل جنگ متشرعه و متصوفه همدان، محمود عالمی (۱۳۴۰ق)، سپهر دانش، همدان، ۱۳۸۴.



دانسته است کتبی که راجع به تاریخ یک ناحیه یا شهر خاصی از ایران نوشته شده، و هم سفرنامه‌ها، زیست‌نامه‌ها و خاطرات مکتوب تاریخی، به لحاظ دارا بودن شرح جزئیات وقایع و در

۱۴. مشخصات جلد، شامل جنس (تیماج، ساغری، گالینگور، پارچه‌ای و مقوایی)؛

۱۵. نوع ساخت (روغنی، سوخت و ضربی) نقش‌های روی جلد و داخل جلد (ترنج، سر ترنج، شمسه، لچک و جدول‌ها)، رنگ جلد، نوشته‌های حکاکی شده روی جلد.

پایان بخش کتاب حاضر نیز پنج نمایه است:

۱. فهرست کتاب‌های معرفی شده با ترتیب الفبایی؛  
۲. فهرست پدیدآورندگان و در ذیل نام هر مؤلف، نام آثاری که از وی معرفی شده است؛

۳. فهرست کاتبان (مجموعاً ۱۵۸ کاتب) به همراه ذکر سالی که کاتب، نسخه را در آن سال کتابت کرده است؛ کاری بس مفید که در بسیاری از فهرست‌ها مغفول مانده است؛

۴. فهرست آغاز کتاب‌ها به ترتیب الفبایی با ذکر نام کتابی که آغاز، متعلق به آن است؛ باز هم کاری سودمند که پژوهشگران نسخه‌های خطی را یاری می‌رساند تا کتب دارای عناوین مختلف و کتب مجهول المؤلف را به راحتی شناسایی کنند. ناگفته نماند که بسیاری را در نظر نداشتن این دو نکته، ممکن است این نوع نمایه را غیر ضروری و بدعت گونه و یا راهکاری برای افزودن بر حجم کتاب بیندارند؛

۵. شماره مسلسل نسخه‌ها به ترتیب چپیش در مخزن و ذکر عنوان کتاب؛ نمایه‌ای جدول گونه که خواننده را از سردرگمی می‌رهاند و البته در فهرست‌های ایرانی، جدید و کارآمد است.

پیدا است کاری با این ویژگی‌ها که بر آمده از تلاش فهرست نگاری با تجربه است، نقص‌های خود را بیشتر نمایان می‌کند؛ مثلاً در همین بخش نمایه‌ها مشخص نیست چرا فهرست مهرها، سجع‌ها، نشان‌ها و یا حتی فهرست منابع و مأخذی که در بخش کتاب‌شناسی نسخه استفاده شده‌اند، نیامده و یا تصویرهای پر شمار پایانی کتاب که با زحمت فراوان از صفحات اول و آخر نسخه‌های شاخص تهیه شده‌اند، فاقد فهرست و یا حتی شماره‌دهنده صفحه است؟ فهرست جای‌ها، خود کمک بزرگی برای ترسیم گستره کار نشر و بخش نسخه‌ها در قدیم است که باز اثری از آن به چشم نمی‌آید.

تقسیم عنوان‌ها در بخش‌های هشت‌گانه نیز از روی دقت انجام نیافته و عنوان بخش‌ها نیز به دور از یک نگاه محققانه است. از آن گذشته، نسخه‌هایی که در آینده بر کتابخانه دارالحدیث اضافه شده‌اند و در جلد دوم فهرست می‌شوند، چگونه تقسیم‌بندی خواهند شد و...؟ البته روشن است که فهرست نگار حاضر با موضوع بندی‌های هشتگانه علاوه بر نوآوری نسبی در این زمینه، می‌توانست موضوع مذکور را در مقابل عنوان هر نسخه و در کنار زبان کتاب اختصاصی‌تر کند و تخصیص بیشتری بزند؛ مثلاً به

فرهنگ مذهبی در ایران و به ویژه همدان (و شهرهای پیرامون آن) تقدیم می‌دارد.

باید گفت ایشان که خلاصه مصائب العلماء را نخست بدون تعلیقات و پی‌نوشت‌ها عرضه کرده بود، این بار هر چه داشته، در طبق اخلاص نهاده تا خواننده با شناخت کاملی به عناصر متن از جمله اعلام، اماکن، آداب و رسوم مردم همدان، مسائل فقهی و فلسفی و عرفانی، نمونه آثار رهبران هر دو فرقه درگیر شده، وضعیت امور اجتماعی و فرهنگی (همدان)، ... دست یابد؛ به طوری که ۷۸ صفحه کتاب فقط مربوط به مقدمه و پی‌نوشت‌های مصحح است، ضمن اینکه برای مزید اطلاع و قضاوت خواننده و نیز مقایسه آرای نظری دو رهبر صوفیه و متشرعه در آن زمان، خلاصه دو رساله حیوة الارواح و روح الانبیاح از آخوند مختارانی همدانی (ص ۱۱۷-۱۲۷) و تفسیر دُرِّ النظیم از کوثرعلیشاه همدانی (ص ۱۲۹-۱۴۴) را به خلاصه مصائب العلماء افزوده است.

آقای عالمی طی درآمدی بر کتاب واقعه، شوق آگاهی مستند بر وقایع گذشته را بر بال اوراق کتب تاریخی بکر و معتبر موجود در کتابخانه‌ها نشان می‌دهد و معتقد است: «گذشت زمان از یک واقعه و فرونشستن التهابات و برقراری آرامش، می‌تواند فضای مناسب را بر قضاوت درست و تحقیق منطقی از آن واقعه فراهم آورد ... نگاه به حوادث تاریخی و نگارش آن معمولاً از دو جنبه بیرونی و درونی صورت می‌گیرد. در نگاه بیرونی، محقق به عنوان یک ناظر بیرونی، با ادعای بی‌طرفی فقط به نقل آن می‌پردازد؛ اما در نگاه درونی نگارش وقایع از دیدگاه اعتقادات مذهبی و اجتماعی نگارنده سرچشمه گرفته، گویا خود او نیز یکی از عوامل متعصب ماجراست». (ص ۱۱)

سپس توضیحاتی راجع به روش تلخیص و تصحیح و تحقیق خود از مصائب العلماء داده (رش: ص ۱۵) و آن‌گاه با آوردن شرح حال مختصری از آخوند مختارانی، به ایجاز ماجرای متن کتاب را یادآور شده و طی چندین صفحه هم علل رشد صوفیه و شیخیه را در همدان ضمن طرح وضعیت معماری، مسائل اجتماعی، گروه‌های مذهبی و تاریخی سیاسی همدان در دوران فتحعلیشاه و محمدشاه قاجار بررسی کرده است (رش: ص ۱۹-۳۳).

در همین بخش نهایتاً گفته است: «با تحقیق در موضوعات تکفیر در طول تاریخ این حقیقت روشن می‌شود که صرف نظر از موارد نادر، بیشتر آنها نه تنها خارج از اصول دین بوده و خللی به گور دین و دین‌داری نمی‌زنند، بلکه از مسائل کلامی مورد اختلاف در فروع اعتقادات اند که باعث رشد مباحث عقلی در دین شده، و با گفت‌وگو قابل تبیین هستند. همچنین برخی

نتیجه تکمیل مطالب کتب عمده و کلی مربوط، همواره جایگاه ویژه‌ای در امر تاریخ‌نگاری داشته‌اند. هر چند که برخی از آنها به تنهایی سواى عناصر تاریخی، حاوی اطلاعاتی درباره نامجاهای جغرافیایی، زبان و واژگان، اقوام و خاندان‌های کهن محلی و جز اینها بوده‌اند، همچون مرجع معتبری برای محققان به شمار آمده‌اند، و برخی دیگر که چنین نبوده و شمول کمتری داشته‌اند، باز هم در روشن کردن علل حوادث و رویدادهای گذشته به کار آمده و محل رجوع برای بازیافت جزئیات معقول یک جریان خاص تاریخی/مذهبی/اجتماعی بوده‌اند که از میان آنها می‌توان به کتاب مصائب العلماء اشاره کرد که آقای محمود عالمی با عنوان واقعه همدان، انتشارات سپهر دانش، (۱۳۸۴) تصحیح، تلخیص و تحقیق کرده است.

مصائب العلماء که در سال ۱۲۶۲ ق نوشته شده و نسخه خطی آن در کتابخانه غرب همدان موجود می‌باشد در شرح احوال آخوند ملا محمدحسین بن احمد مختارانی اردستانی همدانی (۱۲۰۱- ح ۱۲۷۰ ق) است. وی امام جمعه و حاکم شرع همدان در سده ۱۳ ق بود و حوزه علمیه و اماکن عام المنفعه در آنجا بنا کرد و هم تألیفاتی را از خود به جای گذاشت. طبق گزارش کتاب، نخست بار که او وارد همدان می‌شود، مردم با اصرار خواستار زعامت وی در امور شرعی می‌شوند. قضا را فتحعلیشاه قاجار در همان زمان به همدان آمده، در مجلسی و طی مناظره‌ای آخوند را «بزرگ خاص و عام» قرار می‌دهد. اما این انتصاب دیری نمی‌پاید؛ چه صوفیان شهر - که او پیشتر آنان را «طایفه ضاله» نامیده - بر وی می‌شورند؛ تا آنجا که آتش جنگ فرقه‌ای بین متشرعه و متصوفه طی سی سال در شهر همدان شعله‌ور می‌گردد. در این مدت، به خصوص با حمایت فتحعلیشاه از متشرعه و سپس طرفداری محمدشاه قاجار از متصوفه، هر دو فرقه متحمل قتل و غارت و ویرانی، و رهبران آنها از جمله آخوند ملا محمدحسین و کوثرعلیشاه در به در و گریزان از شهر و دیار خود، و هم آزار و اذیت شدید شدند.

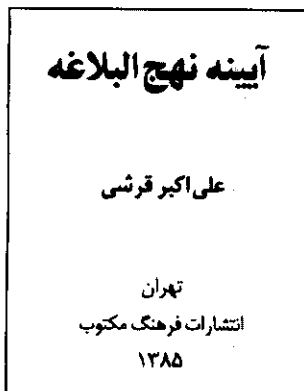
مؤلف مصائب العلماء که فقط خود را (متخلص به) مجرم می‌نامد، از طرفداران آخوند مختارانی بوده است و در سراسر کتاب صوفیه و گاه یهودان شهر را مورد طعن و لعن قرار می‌دهد. وی نام خود را ذکر نمی‌کند. او نویسنده و شاعری متشرع است که جزئیات ماقوع را چنان با سوز و گداز بیان می‌کند که گویی همو آخوند مزبور بوده و ماجرا برای وی رخ داده است. اما مصحح محترم بر مبنای «گزارش تحقیقی» از حادثه مزبور و «نظرات بیرونی» بر آن، متن ملخص و مصحح کتاب را با عنوان واقعه به دستداران آگاهی از سیر تفکر و

کامکار به ...»، مراد از «کامکار» حجة الاسلام سید باقر اصفهانی (شفتی) مجتهد منتقد است که با حمایت آخوند ملا محمد حسین مختارانی خطاب به اهالی همدان نامه نوشته است. در اینجا مصحح «کامکار» را اسم خاص گرفته لذا گوید «شرح احوال حجة الاسلام کامکار یافت نشد» (ش ۹۶ حواشی، ص ۱۷۶ واقعه)، که درست نیست.

افزون بر اینها نیز باید گفت محل کنونی «مختاران» (همدان) همانا «کوی جلالی» است، نه «سمت جنوبی خیابان پاسداران تا میدان قائم» که آقای عالمی ذکر نموده است (ش ۷ حواشی، ص ۱۴۶ واقعه).

ولی قیصرانی

آیینة نهج البلاغه، تألیف علی اکبر قرشی، تهران انتشارات فرهنگ مکتوب، چاپ اول، ۱۳۸۵، جلد ۲ (ج ۵۵۸:۱، ص ۸۰۶:۲، ج ۶۹۶:۳).



اهل قلم و کتاب، سید علی اکبر قرشی را بیشتر با کتاب ارزشمند قاموس قرآن می‌شناسند. این کتاب که یک فرهنگ دقیق قرآنی بوده، به بسیاری از قرآن پژوهان در دست یابی به مفاهیم واژه‌ها و تناسب کاربردهای مجازی و اصطلاحی آنها کمک شایانی داشته است. پس از آن تفسیر احسن الحدیث از وی نشر یافت که در جای خودش کتابی سودمند و مفید بود. علی اکبر قرشی در سال جاری کتاب سودمند دیگری با همان شیوه متداول خود درباره قرآن، و این بار درباره نهج البلاغه راهی بازار کتاب کرده است. مؤلف محترم درباره نهج البلاغه در این کتاب سه کار عمده انجام داده است که هر کدام نیازمند دقت و ظرافت خاص خودش است. این کتاب که نام آیینة نهج البلاغه را بر خود گرفته است، بنابه تصریح نویسنده کاری است به شیوه قاموس قرآن، ولی با اندکی تفاوت که می‌توان آن را جمع بین قاموس قرآن و احسن التفسیر دانست که یکجا ارائه شده‌اند. مؤلف بر آن بوده که تاریخ ایراد خطبه‌ها را با بهره‌گیری از

از این برخوردهای افراطی و احساسی غیر قابل جبران و تشنج آمیز، ناشی از کج فهمی‌ها و نخواندن کامل اندیشه و نظر طرف مقابل بوده که گذشت زمان روشنگر تاریکی‌های آن بوده است.» (ص ۳۲)

باری، کتاب مصائب العلماء، حاوی مطالبی درباره تاریخ سیاسی-اجتماعی و هم مذهبی شهر همدان و مردم آن در چند دهه میانی سده ۱۳ قمری است که به لحاظ حضور نویسنده در متن وقایع و نتیجتاً توصیف جاندار وی از برخورد و نزاع متشرعه و صوفیه، معتبر و قابل استناد می‌باشد. هر چند که مؤلف - چنان که گفته شد - آن گروه از مردم (همدان در آن زمان) را که از دستورهای آخوند مختارانی سرپیچی می‌کنند، تکفیر می‌کند و به شدت از دینداری، طریقه زندگی و اخلاق آنان انتقاد و مفاشدان را آشکار می‌نماید (رش: ص ۴۶، ۵۶، ۹۳)، اما در عین حال، آن گاه که پیروان وی (آخوند) را در نظر می‌گیرد و هم خود آرامش خاطر می‌یابد، زبان به مدح و ثنای همدان و مردم آن می‌گشاید (رش: ص ۵۶، ۶۷، ۸۶، ۹۸، ۱۱۲، ۱۱۴).

به هر تقدیر، آنچه جالب نظر است، اینکه جزئیات ماجرای مذکور اعم از نام رهبران و افراد معروف هر دو گروه، ذکر اسباب و آلات جنگی و رجز خوانی مردم، نام محله‌ها و اماکن شهر و روستاهای پیرامون آن، رفتار فردی و اجتماعی مردم، رویدادهای اسفبار اجتماعی و بلایای طبیعی (در همدان)، سیاست‌های دو پادشاه قاجار در همان شهر، و ... برای محققان بسیار سودمند و کارآمد است.

باید گفت مساعی مصحح محترم در سراسر واقعه به ویژه حواشی، خلاصه مطالب غیر ضروری در میان دو قلاب جهت پیوند مطالب اساسی، تهیه فهرست اول و آخر کتاب، ... مشهود و قابل تقدیر است، اما نکاتی بر آن می‌توان گرفت از جمله سه نکته‌ای که استاد علیرضا ذکاوتی قراگزلو (جهت اطلاع خوانندگان) به صورت یادداشت در اختیار بنده گذاشتند:

۱. در صفحه ۹۴ (متن مصائب العلماء) آمده: «اما فقرای این بلد [همدان] همه بی صبر و بی طاقت ... لباس وصله دار کهنه در بر کرده که شیوه عباسی ایشان است.» مصحح محترم «شیوه عباسی» را شیوه «گدایان دوره بنی عباس» (ش ۷۲ حواشی، ص ۱۷۰ واقعه) تلقی کرده که درست نیست بلکه «شیوه عباسی» همان شیوه گدای معروف عباس دوس است.
۲. در صفحه ۱۰۰ (متن) «دولت آباد» همان ملایر است نه «نام دو روستان در استان همدان ...» (ش ۸۱ حواشی، ص ۱۷۲ واقعه).
۳. در صفحه ۱۰۹ (متن): «مراسله دیگر از مرحوم حجة الاسلام

معانی گوناگون حقیقی و مجازی را توضیح داده و مقصود از کاربرد واژه در متن را هم بیان کرده است. همان گونه که یادآوری شد، مهم ترین و سودمندترین بخش این مجموعه سه جلدی، همین بخش است که در درک معنا و مفهوم سخنان علی (ع) می تواند کمک خوبی برای محققان باشد.

نویسنده محترم پس از نقل متن سخن، ترجمه آن و شرح واژگان، به شرح سخن امام می پردازد. در این شرح نگاه شیعی مؤلف بسیار نمود روشن دارد و البته این امر کاملاً طبیعی است. همچنین نگرش کلامی مؤلف هم ظهور و بروز قابل توجهی دارد. این شرح ها، کوتاه و گذرآیند و از گستردگی لازم برخوردار نیستند. البته اقتضای حفظ حجم کتاب و گنجاندن چند هدف مهم - یعنی بیان مفاهیم، نقل متن، ترجمه متن، تفسیر واژه ها و شرح متن - چیزی جز این را بر نمی تابد و اگر بنا بود شرحی جامع و گسترده ارائه شود، قطعاً مطالب آن در سه جلد نمی گنجید.

مؤلف محترم در شرح نهج البلاغه از چند منبع بیشترین بهره را برده و در خیلی موارد دیدگاه این منابع را نقل کرده است؛ از جمله این منابع شرح ابن ابی الحدید، شرح ابن میثم، کتاب صفین نصرین مزاحم و چند منبع اندک دیگر است و در خیلی موارد مطالبی غیر مستند آورده است و حتی در جاهایی مطالبی را به عنوان شرح آورده است که شاید در مقام تحقیق صحت آنها مورد تردید قرار گیرد. به عنوان نمونه، نماز جمعه گزاردن معاویه در روز چهارشنبه به جای روز جمعه (ج ۱/ ۲۸۶) که به چند نفر از امویان نسبت داده شده است و به نظر می رسد که با توجه به نیرنگ بازی ها و ظاهر سازی های معاویه که همواره آن را به عنوان یک ابزار سلطه به کار می گرفت، چنین کاری از او بعید باشد و احتمالاً اگر هم اصل داستان درست باشد، مربوط به دیگر حاکمان اموی است.

مؤلف محترم در موارد اندکی از شرح ها، مطالبی را نقل کرده است که بیشتر برای روزنامه مناسب است و تناسبی با یک متن تحقیقی ندارد. به عنوان نمونه بنگرید به مطالبی که در شرح خطبه پنجاه (۱/ ۳۱۷) آمده است.

از این موارد اندک که بگذریم، کتاب آیین نهج البلاغه کتابی ارزشمند و مفید است. از خداوند متعال توفیق بیشتر مؤلف سخت کوش را در ارائه کتب سودمند دیگر به جامعه شیعی خواستارم.

محمدعلی سلطانی

متون تاریخی و یا اشارات موجود در خطبه و یا قرائن دیگر، به دست آورد و منابع آنها را استخراج و به خوانندگان محترم ارائه کند؛ اما به تصریح مؤلف این کار به طور کامل انجام نگرفت. البته این عدم توفیق کامل در تحقق چنین هدفی از ارزش کار آقای قرشی نمی کاهد و از این رو، در این نوشته با قطع نظر از این امر، تلاش مؤلف را مورد توجه قرار می دهیم.

آقای قرشی تا آنجایی که موفق شده، منابع خطبه ها را در آغاز هر خطبه نقل کرده است. البته این نقل ها الزاماً به معنای مراجعه به متون پیش از سیدرضی نیست؛ بلکه بسیاری از آنها مربوط به آثاری است که پس از سید نگارش یافته است و البته شماری از آنها هم از آثار تألیفی قبل از سیدرضی می باشد. در مواردی که در صحت انتساب خطبه ای به امام اظهار نظرهایی شده، از قبیل خطبه شفشقیه، مؤلف تلاش کرده منابع و مصادر خطبه را در آثار پیش از سیدرضی جست و جو کند و وجود خطبه را در آن آثار مورد تأکید قرار دهد.

مؤلف محترم در آغاز هر خطبه، نخست به مطالب موجود در خطبه می پردازد و طی شمارگان متعدد به طبقه بندی آنها می پردازد و در واقع محتوای خطبه را تقسیم بندی می کند و بهره وری از آن را برای خوانندگان آسان می سازد. آن گاه متن خطبه را بر اساس نسخه تحقیقی صبحی صالح که بنا به استظهار نویسنده، صحیح ترین نسخه ها است، نقل می کند. البته در مقدمه مؤلف یادآور می شود که در نسخه صبحی صالح هم مواردی از اغلاط را دیده است.

نویسنده پس از نقل قسمتی از متن خطبه به ترجمه آن پرداخته است. ترجمه آقای قرشی از خطبه ها دقیق است، اما همین دقت که تا حدودی موجب پای بندی نویسنده به ترجمه واژگان و تحت اللفظی گشته است، از روانی و زیبایی ترجمه کاسته است. این ترجمه به علت همین ویژگی بیش از آنکه برای فهم و درک خوانندگان عام باشد، برای بهره مندی خواص و دست یابی به مفهوم دقیق خطبه های امام است. به نظر می رسد، با مقداری دوری گزینی از ترجمه واژگانی از یک متن، بتوان زیبایی و آسان خوانی را هم در کنار دقت و درستی ترجمه حفظ کرد. ترجمه آقای قرشی به دلیل آنکه نویسنده محترم از تسلط والایی بر واژه شناسی زبان عربی برخوردار است، بسیار دقیق است و می تواند برای مترجمان دیگر کمک خوبی در ارائه درست ترجمه نهج البلاغه باشد.

مهم ترین و سودمندترین کار آقای قرشی در این کتاب، دقیقاً همان کاری است که در قاموس قرآن انجام داده است: تک تک واژگان خطبه ها را استخراج، ساختار واژه ها را معین کرده و